

СПОМЕНИ ЗА СВЕТОСЛАВ МИНКОВ И ДРУГИ СЪВРЕМЕННИЦИ

(Из „Зад кулисите на литературата и живота“)

Владимир Полянов

Второто ми отиване в чужбина стана през есента на двадесет и втора година. Когато тръгнах – този път за Мюнхен, – аз бях с името на млад писател, в когото вярваха и който сам си вярваше. Без да съм правил никакви постъпки, навярно предложен от някой приятел, тази година, след излизане на „Смърт“, на едно събрание на Съюза на българските писатели, председателствано от проф. М. Арнаудов, бях приет за член. Заминах, обаче след като подписах полици на един близък на семейството ни за месечни издръжки, които той щеше да ми праща. Към Мюнхен ме влечеше не само намерението да продължа започнатата някога медицина. Преди мене там беше отишло любимото ми момиче от моите ученически години и с което при една нова среща отново бяхме се свързали.

Мюнхен се славеше като град на изкуствата и бирата. По-късно го нарекоха и града на хитлеризма, защото тука в една известна пивница било първото събрание на групата последователи на бъдещия фюрер. През есента на двадесет и втора година, когато пристигнах в баварската столица, аз видях само следите от курсумите по каменната облицовка на Съдебната палата. Тези следи бяха останали от сражението между правителствените войски и ония, които устроили първия опит на хитлеристите да завладеят властта. За бъдещия диктатор обаче по-нататък нищо не чух. По това време хората повече даваха израз на омразата си към победителите французи, англичани, италианци. Често виждах надписи по магазини: „Забранено влизането на французи и кучета“. Бяха мълчаливи, мрачни, засегнати в своето самочувствие като победени и много измъчени от неуредиците и липсата на достатъчно продоволствие. Всъщност храни не липсваха, но бяха недосегаеми за ограничените средства на немца, средства, които нямаха никаква стабилност и прочутата валутна стойност. Германия беше преживяла своята революция. Управляваха ония, които бяха взели властта след нея. Но и тяхното положение не беше леко, притискани от недоволството на победените и натиска на националистическите среди. За първи път сега срещнах карикатурите на Георг Грос. Изразителни, остри, често нападателни, те говореха най-ясно за политическия живот в следвоенна Германия. За мене те бяха особено интересни и като художествени произведения. Георг Грос беше един от художниците експресионисти. На неговата позиция и със същите художествени средства стоеше Брехт – автор на пиеси, поезия и ръководител на току-що създадения театър заедно с режисьора и художника Пискатор в Берлин, както и художника Паул Клее, един от първите сюрреалисти.

Малко преди мене в Мюнхен беше се настанил и Светослав Минков. Отседнах временно при него. Още тогава в бюфета на нашия писател се виждаше най-богатата колекция от редки напитки. Българите можеха да си позволяват доста рабо-

ти със своята „тежка“ валута! Минков обичаше, разбира се, не само да колекционира. Той се изработваше вече като един особняк с подчертано свои предпочитания към питието, към връзката, шапката, към букета цветя, които ще избере, към плата и кройката на костюма, към фасона на обувката. Развеселяваше ни тая негова роля на богаташ с неограничени възможности. Но той си остана същия оригинал и когато тези възможности въобще свършиха през следващата година с художника Кирил Цонев. Георги Райчев и Багряна пристигнаха командировани от М-во на просветата като закъснели гости. Освен тази група писатели и художници, в столицата на Бавария бяха забягнали от заплахите на земеделската власт или недоволни от нея демократа Григор Василев, либерала Хр. Статев и др. Тука беше и освободения от дипломатическия си пост Симеон Радев, който се утешаваше усърдно в жизнерадостния климат на млади компании като желан, приятен гост.

В следвоенните условия на победената страна, отрупана със задължения, чужденците можеха да живеят чудесно, ако разполагаха с долари, а ние, българите, нелошо дори с нашите левчета. Германската марка се обезценяваше на дни и часове. Много гости майсторски играеха на борсата и печелеха. Те се чувстваха като милионери и безсрамно не скриваха това. Не само в бюфета на Минков се намираха напитки, които мнозина не бяха и сънували. По-богатите пазаряха по езерата около Мюнхен сред Баварските планини поупкмата на яхти и вили. Селски момчета – студенти, дошли още с черно под ноктите, бързо се нагаждаха към обстановката и се отракваха. Някои от тях вече си ондулираха косите, правеха си маникюр и си шиеха габардинени костюми при най-добрите шивачи.

Георги Райчев беше истински щастливец. Вече над четиридесет години, той през целия си скромен труден живот бе слушал за града на изкуствата и мечтал да попадне в него. Най-сетне бе тука. Отворил широко очи, едва съдържащ нетърпението си, настойчиво искаше всичко да види, всичко да чуе. Първото, което пожела, след като разглежда няколко дни града, беше да го заведем в „Симплинсимус“. Какво не бе слушал в нашите литературни свърталища от своите рошави приятели за това кафене. То носеше името на списанието, което дълги години представляваше остроумието и блясъка на немския артистичен елит. Наистина заслужаваше да се види. Само по себе си не изглеждаше нищо особено, но през него са минавали кои не знаменитости на немската и световната литература и живопис, в кое описание за Мюнхен не се споменаваха. Отидохме. Сдържан обикновено, нелесно разкриващ преживяванията си, които често замазваше с шеги и остроумия, този път Райчев не издържа. След като поговори с този-онзи, за това-онова, развълнуван от голямото събитие, без колебание почерпи малкия камерен оркестър в кафенето. Казвам без колебание, защото знаехме, че той винаги доста се колебаеше за такива жестове. Когато излязохме късно вечерта, той като че се попомни какво беше направил. Обърна се при вратата да я изгледа какво представлява. Беше готов да каже нещо и почти се сещахме какво ще бъде. Но се съдържа. Само махна ръка, усмихна се и отсече.

– Нямаше как! Трябваше!

В това „трябваше“ явно се криеше още неугасналото му чувство към прочутото старо кафене, приютявало толкова знаменитости, които е ценил и е обичал.

Кафене „Стефани“ беше не по-малко прочуто място. То също имаше своята слава. Влезе ли чужденец в него, скоро узнава, че там на онази маса е седял ня-

кога Ибсен. На друга Стриндберг, Пшибишевски и групи баварски художници и писатели. През тия дни седяхме ние. Бяха хубави дни, за съжаление отминали и забравени!

Вървим по „Кьонигшрасе“ – главната улица, по която някога е минавал краля със своите пъстроцветни придружители, а днес прерязва онази част на града, смесица от старинното с най-новото. Тука са църквите „Света Клара“ и „Свети Лоренц“, по-нагоре „Фрауенкирхе“ и „Зебелдускирхе“, прочути със старинната си стъклопис. В тях е вечна зима, но органът и различно багрещите се светлини събуждат неизпитани още чувства. Разликата между тях и въздействието в наш храм е огромна. Нещо те подбужда да зашепнеш молитва, духът ти лети. За първи път тук усещам съществуването на нещо свръхземно, астрално. При излизане от тези черкви водачът ни става съвсем отегчителен. Но тъкмо сега той приказва най-много. На всеки десет-двадесет крачки провъзгласява с жест:

– Тугенд брунен, изворът на благодетелта!

Пак сме на главната улица. Тука Темида, както винаги с вързани очи, мери делата на хората с теглилка. Едното блюдо е отхвъркнало доста нагоре от другото, но тъй като богинята на правосъдието, както и теглилната ѝ са от бронз, не може да се каже с положителност дали някога блюдата ще се изравнят. За всеки случай, под богинята малки, къдрави тръбачи са се приготвили да известят настъпващия ден. Засега от тръбите им тече само вода, както и от гръдта на онези мадони, които са под малките вестители.

– Пегнитц! – обажда се придружителят ни.

Оглеждаме се. Не се вижда друго освен реката, която преминаваме по прехвърления над нея мост.

– Венедиг! – с широк замах на гордост отново ни открива едно от чудесата на Нюрнберг водачът.

Не съм бил във Венеция, но щом там улиците са канали с черна, мътна вода, тази част на старинния баварски град би могла да мине за една малка Венеция. С мръсната, черна вода в нейните канали, ако не с друго! Ето там е „Мостът на въздишките“!

– Какво? „Флайшбрюке“?

Нашият Вергилий повтаря:

– „Флайшбрюке“! Месарски мост!

За разлика от венецианците нюрнбергци са по-конкретни. Ако по „Моста на въздишките“ във Венеция, са минавали осъдените на смърт затворници и техните вопли са дали повод да се нарече с вълнуващото му име, сякаш се отнася за мост на любовните въздишки, немците са имали същия повод, но по никоя начин не са искали да направят сантиментална илюзия. Ако някой е въздишал по нюрнбергския мост, това са били кротките кравички, подкарани на заколение към близката кланица!

Срещу моста се възвишава старинна сграда. Уверен съм, че е „Палата на дождовете“. Така внушителна е! По стените ѝ пълзи плесен от вековете, по черния ѝ покрив е поникнала трева. Бързам да се осведомя.

– Хайлгайтспитал! – отговори водачът.

Болница на „Светия дух“. Все едно. Сградата е чудесна. Водачът започва нещо да се въодушевява. Не разбирам защо. Той показва с ръка:

– Венециански изглед!

Този човек вече проявява и фантазия, и поетично чувство. Да, изгледът е напълно венециански, гледан с очите на поет или влюбен в града си гражданин. Ние, като хора на по-реалното, тръгнахме нататък, оставяйки зад нас тинята на Пегнитц с плесенясалите сгради около нея и моста на кравешките въздишки.

Дванадесет часа. На площада пред „Фрауенкирхе“ се е събрала тълпа. Камбаните на всички черкви звънят. Това, което очаквахме, започна. О, тоя камбанен напев в стар германски град, когато движението из улиците спира и хората стават каквито са били преди столетия, а куклите от кулата на свещената сграда, или от часовниковата ниша на градския дом, се събуждат от вковалата ги магия и започват да танцуват и разказват приказката на живота си! Сякаш невидимата душа на града се промъква между тълпата.

Обедният дванадесети час е на мистичен обряд. Под звъна на часовника, видения започват своята приказка за миналото не само в Нюрнберг. Тъй е и пред градския дом в Мюнхен, дето в часовниковата кула рицари в железни доспехи и салонни герои в коприна и кадифе разиграват легендарна сцена от живота на своя град. Тъй е и в Ротенбург. Тука се появява героят-гигант, ковач по професия. Той стои пред предводителя на неприятелските войски, обсадили и превзели града. Право на победителя е да ограби и разруши. Но той ще се откаже от това и ще пощади града, ако се намери някой ротенбургчанин да изпие на един дъх гигантска халба бира. Появил се е ковачът. Разиграваната сцена в часовниковата кула представя как той извършва подвига, с който спасява града. Много още старинни немски градове имат своята часовникова кула с нагласения механизъм и куклите връщат съвременния жител към някакъв скъп спомен от миналото.

В атмосферата на стария Нюрнберг тази игра на часовниковите кукли имаше върху мене някакво по-особено въздействие. А когато влязох в графския замък, издигнат на височината, около която се е разпрострял целия град, бях завладян напълно от това. В студените голи зали, дето са живяли владетелите на града, в килиите, подземията, дето са били затваряни провинените, сред обстановката и пособията на помещението за измъчване на осъдените вече се раждаха мои бъдещи герои. А когато се изправих пред „девата“ – желязната женска фигура, в чиято вътрешност е могъл да се помести човека и притиснат от вратата с нейните шипове, да умре там, вече виждах нещо повече. Тая ужасна жена, в чиято прегръдка по заповед на замъковия владетел са умирали толкова осъдени, комбинирах с играта на часовниковите кукли и някогашния живот в каменната сграда. Сюжета за един от новите ми разкази „Комедия на куклите“ се налагаше у мене с навеите от мисли и картини от една царуваща безсърдечност и съня на куклите, за който иронично разказва часовниковият механизъм.

Светли и мрачни срещи

Един афиш съобщаваше за гостуването на прочутия съветски „Камерен театър“ под ръководството на режисьора Таиров. Бях гледал представления на група актьори от Московския художествен театър, гостуващи в София начело с Качалов, Книпер, Сяров, Масалитинов. Споменът за играта на тия актьори беше незабравим. Но реалистичния стил на представявания от тях театър не беше ново

нещо. Нашите актьори, повечето възпитаници на школата на Станиславски-Немирович Данченко, доста успешно защитаваха наученото от тях. Малко нещо знаехме какво става в Съветския театър, но бях чувал за новаторските прояви на художници, писатели. Колкото за театъра знаех, че наред с „Московския художествен театър“ работеха театрите на Майерхолд, Вахтангов, Еврейнгов и че тъкмо те правят опити за един нов стил на театралното представление. Представители на тия усилия беше и Таиров.

Неговият театър изнесе при гостуването си в Мюнхен „Саломе“ на Оскар Уайлд, „Принцеса Брамбила“ и „Жирофле-жирофла“. Аз не можех да се оплача, че не съм гледал театри. Представленията на съветските гости бяха обаче нещо наистина ново. Тотален театър или театрализиран, както казват днес! Една смесица от слово, танци, жонгльорство, светлини, музика. Дори Уайлдовата драма, в която словото е тъй измерено и следването на психологическата линия тъй наложително! Но тъкмо това представление ми направи най-силно впечатление с въведената игра на цветовете. Свързани с различните психологически моменти, появяваха се и изчезваха различни цветни ленти, работеха прожекторите. Търсеше се и някакъв особен музикален ритъм на словото, свързан с движенията на телата на актьорите.

Театърът на Таиров ме учудваше и занимаваше, но той, вместо да засилваше стойността на литературното представление, особено в „Саломе“, дето разполагаше с едно по-високо качество литература, разсейваше впечатлението от актьорската игра. Явно неговият стил бе по-подходящ за гротеската и оперетния сюжет, каквито бяха „Жирофле-жирофла“ и „Принцеса Брамбила“. Но той подсещаше колко още средства не използваше тогавашният театър еднакво в чужбина и у нас. Все пак истинско вълнение преживявах в театъра на Ведекинд, немски актьор, писател. Тъй се знаеше тоя театър, но всъщност той беше постоянният градски театър на Мюнхен. Наричаха го Ведекиндов, защото в него се играеха главно пиеси от този актьор и автор. А тъкмо те бяха чудото! Реалистично-поетични пиеси като „Пролетно пробуждане“ и тая, като „Кутията на Пандора“, с особения си строеж и чудната атмосфера на една психологическа гражданска драма, която е толкова реална, че изглежда фантастична. Новото в тях беше, че се явяваха съвсем необичайни за привикналия тогавашен вкус към романтичната драма и класиката с острата им гражданска сюжетност. Ведекинд се родеше явно със Стриндберг и Ибсен и все пак, със своята експресивност внасяше нещо ново...

Колонията от български художници и писатели в Мюнхен живееше в приятна дружеска атмосфера. Ръководител и инициатор почти на всички забавни преживявания беше художника Иван Пенков. У него остана оттогава един албум, истински дневник на прекараните дни и вечери, със скици от Щъркелов, Дечко Узунов, Пенков, много фотографии.

Една вечер в кафене „Стефани“, дето най-често се събирахме, някой съобщи новината за деветоюнския преврат. Разбра се, че земеделците начело със Стамболийски са свалени и че е установена нова власт от професори, генерали и някои политици. Никой не оцени това преломно събитие в неговата истинска стойност. Въобще политическата незаинтересованост, нещо по-лошо – пренебрежението беше характерна черта за средата, в която се движехме. Някои служители от местното българско консулство, които дружеха с нас, веднага скочиха и си отидоха. Другите продължиха да смучат сламката в чашата си

с шведския пунш или пиеха кафето си през някоя иронична закачка, еднакво засягаща свалените и ония, които са ги свалили.

Месец-два по-късно в немските вестници проникнаха сведения за бунтове в България. Новината се потвърждаваше с повече подробности и от някои българи, пристигнали по това време. Смътно мога да си припомня какво впечатление ни направи това. Но разбрахме, че става дума за нещо по-широко, организирано от земеделци и комунисти, и че в някои окръзи ставали истински сражения между въстаналите и дигнатата на крак войска и полиция.

Едва по-късно аз оцених какво всъщност е станало в нашата България. В началото на октомври пътувах с параход по Дунава на път за дома. Твърде не-обичайно време за връщане в къщи на един студент, чиито занятия тъкмо през тия месеци започват. Но едно сърдечно увлечение не ми даваше мира. Моето момиче беше си заминало. Аз неудържимо исках да го видя отново.

Параходът беше минал вече Видинското пристанище и плаваше в наши води към Лом. Тогава, не зная защо, обикновено слизахме там. Стоях на палубата и в звездната нощ гледах мътните води на Дунава и черния силует на брега. Не мога и до днес да забравя. Параходът мина край някакъв шлеп, на котва в реката откъм българския бряг.

– Виждаш ли? – пошепна човекът, който стоеше до мене. – Пълен е!

– Пълен!? С какво? – попитах учуден.

– С хора...

Аз все още не разбирах. Човекът помълча и внезапно добави.

– Дни наред водите на реката носят трупове!

Гледах поразен. Тогава чух още подробности. Няколко месеца след преврата през юни, комунисти и земеделци се дигнали на въстание и завладяли властта из някои селища в Ломско, Врачанско и Берковско. Отвсякъде към завладяните селища придобила редовна войска, македонски четнишки групи и полицейски сили. Започнали жестоки боеве...

На другата вечер пристигнахме в София. Влакът закъсна или такова беше разписанието му – не помня. Слязохме в столицата може би към десет часа. Градът тънеше в мълчание и полумрак. По улиците крачеха патрули – няколко въоръжени цивилни и един войник или стражар с пушка с натъкнат нож. Един патрул от войници и офицер ни спря на булевард „Фердинанд“ (сега „Хр.Ботев“) и булевард „Македония“ (сега „Д.Благоев“). Мобилизирания запасен офицер започна да ни разпитва. Беше един познат актьор от Народния театър. Той също ме знаеше. Пусна ни...

Не прекарах и петнадесет дни в смутената столица и заминах обратно за Мюнхен. Започнах да пиша моя голям разказ „Мрежата на дъжда“. Наближаваха университетските изпити. Аз не се откъсвах от масата, дето лежаха първите изписани листа. Така изпуснах изпитите. А в Германия положението започна да се стабилизира, колкото се отнася до валутата ѝ. В началото на двадесет и четвърта година се въведе райхсмарката – всъщност златната марка – и довчерашните българи-милионери започнаха да се чувстват притеснени, защото левчетата спрямо новата германска монета станаха съвсем нищожни. Скоро те един по един започнаха да изчезват от „Стефани“, „Арцисгартен“ и „Изабелахоф“, забравяха капарираните вили и яhti, дори поръчаните габардинени костюми.

Животът в София през хиляда деветстотин двадесет и четвърта година не изглеждаше много спокоен. Преживяните събития, за които само чувахме в чужбина, бяха оставили дълбоки следи. Говореше се, че имало убити няколко хиляди. Голяма част от земеделци и комунисти, взели участие в събитията, бяха забягнали в Югославия, Чехия и Съветския съюз, а затворите и участъците бяха препълнени. Привидното спокойствие явно не рисуваше истинската картина. Аз обаче няхах никакви подходящи връзки, за да проникна до онова, което кълнеше зад привидното.

На литературната сцена бяха се явили нови имена. В „Ново време“ – списание на Бакалов – вече се срещаша имената на Фурнаджиев, Каралийчев, Разцветников. Те бяха дошли като студенти в София. Особено зашумяха тяхните имена, след като излязоха сбирката стихове „Пролетен вятър“ на Фурнаджиев, „Ръж“ – сборник разкази на Каралийчев и „Жертвени клади“ – стихове от Разцветников. Поемата „Сватба“ на Фурнаджиев имаше замайваща сила и необичайна образност. Явно с нея се правеше алюзия за потушеното въстание, както и с всичко, което се съдържаше в сбирките на Каралийчев и Разцветников.

Струваше ми се, през тая година в София дойде и остана и Славчо Красински, появиха се и негови стихове. Някои преценяваха появяването на Красински в нашата литература, тъй както се оценява явяването на Есенин в съветската литература. За всеки случай това чорлаво, неумито, небрежно облечено, остроумно и дръзко момче, дошло от далечно село сред Дунавската равнина, за чийто баща се говореше, че е беглец в Съветския съюз, станал комисар по просветата, с всичко показваше своята принадлежност към поколението леви писатели. То веднага възхити преди всичко младата генерация поети със своите песни, наситени със свежа изненадваща образност, вълнуваща звучност и дръзка волност. Тази година беше рождена и на Димитър Пантелеев или поне на излязлата негова сбирка „Стрелец“. Заглавието на едно от стихотворенията „Връщане от прародината“ в тая книга доста говори за верујото, с което се появи този поет. А стихотворението „Дървар“ го направи популярен със своята първична сила и оригиналност.

Траянов и Людмил Стоянов стояха за нас на някаква недосегаема висота. Поети от по-старата генерация, те продължаваха да издават списание „Хиперион“. Издаваше списанието всъщност един поклонник на двамата поети, който жертваше всичко за своето дело и най-много неуморните си сили да ходи по цял ден с вързоп под мишница, за да набира абонати, кредити и непридирчиви печатари. Тази преданост до саможертва не само на този човек, а почти на всички издатели през епохата е нещо характерно, но то остана тъй неоценено явление. Аз не знаех дали нашата литература би изглеждала такава, каквато я знаем днес, без тия труженици. Защото те не само издаваха списания и книги, без да печелят нищо, а и спасяваха съществуването на повечето от издаваните от тях поети и писатели.

Ние със Светослав Минков се проявихме с нови книги. Той издаде сборник разкази „Автомати“, аз – малкия сборник „Комедия на куклите“. Разказът, който дава заглавието и на сборника, написах, както вече споменах, под впечатлението от посещението си в Нюрнберг, срещата ми с „желязната дева“ и куклите от градския часовник. Другите два – „Секретарят на луната“ и „Пробуждане“ – не помня по какъв път ми бяха дошли, но явно поддържах линията, в която бях започнал със своите други разкази. За двете сбирки в седмичника „Развигор“ излезе под заглавие „Комедии“ рецензия от Георги Цанев. Той истински ни шибаше

и иронизираше заради нашето откъсване от реалния живот. Не бих могъл да кажа, че тази негова критика е причина за някакво преобмисляне, но тя дойде в подходящ момент, когато животът съвсем ясно ни предизвикваше да обърнем очи в друга страна. Преди аз да направя това, довърших най-сетне големия разказ „Мрежата на дъжда“ и той излезе в „Златорог“.

По същото време Гео Милев, вече издал своята сбирка стихове „Иконите спят“, продължаваше списание „Везни“. Заедно с „Хиперион“, то за времето си свързваше българската литература и читателя с най-новите и напредничави течения в изкуствата в чужбина. По-крайният и по-яркият в тази посока беше Гео Милев. Чрез „Везни“ и преведените от него и от един друг чудесен преводач – Георги Михайлов – у нас проникнаха „прокълнатите френски поети“ Бодлер, Рембо, Верлен, Верхарн, както и други вълнуващи автори като Едгар По, Уитман и мнозина поети и художници на англосаксонския свят. „Хиперион“ беше по-близък, благодарение високата култура на Траянов, до явленията в немската литература. Тука се явяваха Рилке, Хьолдерлин, Верфел, Георге, Хофманстал, Рихард Демел. Колкото се отнася до Гео Милев, той внезапно през следващата година спря „Везни“ и започна ново списание – „Пламък“. В един от първите броеве на това списание, който полицията веднага конфискува, излезе неговата поема „Септември“.

Тая поема отново ме върна към виденото и чуто за станалото в Берковско и Врачанско по-миналата година и може би тогава истински разбрах значимостта на тези събития. Скоро се поведе и делото срещу автора на поемата, за да се разбере може би колко тя бе свързана с истината на преживяните събития. Тогава неспокойният поет живееше в една сграда на днешния бул. „Г.Димитров“ в непосредствена близост до „Халите“ Не зная по какъв повод веднъж ходихме при него заедно с Д.Симидов. Спомените от тая среща, навеите от личността на поета и делото, което го тревожеше, по-късно аз използвах в моя роман „Слънцето угаснало“, рисувайки образа на един от централните герои-комунисти.

Един ден вървахме със Светослав Минков по „Царя“, както се наричаше някога днешният булевард „Руски“. Недалече от Ректората по алеята с кестеновите дървета насреща ни се зададе младо момче без шапка, чорлаво, леко облечено, по сандали. Още отдалече то ласкаво се усмихна, спря срещу Минков, някак бързо заекващо заговори. Държеше някаква тетрадка в ръка. Не само по облеклото, а вече и по говора разпознах, че е от провинцията, някъде от Търновско. Не се излъгах. Този ден се запознах с Николай Марангозов, роден в Тревненско. Набързо ни събщи, че заминава за Дрезден, дето ще следва архитектура. Минков го попита какво държи. Бъдещият поет и архитект се захили нехайно. Погледнах в ръцете му тетрадката и разбрах. На нея стоеше написано на пишуща машина: „Нула, хулигански песни от Н.Янтар“. Тетрадката беше съвсем тънка, но особеното ѝ заглавие заинтригува и мене, и Минков. Спрели под кестените, разлистили се по алеята, разтворихме с Минков тетрадката. Нов строеж на стиха, неочаквани обрати и образи, волна, дръзка мисъл – всичко ни караше да не спираме четенето. По това време аз щях да се женя, моя бъдещ тъст имаше печатница. В нея тъкмо бях отпечатал моята втора книга разкази – „Комедия на куклите“, като пореден номер в създадената при печатницата библиотека. Веднага поисках от Марангозов да ми даде тетрадката, като му обещах, че ще я издам в тази библиотека. Без дори да помисли, той ми я даде. Така във въпросната библиотека, след

номер първи с моите нови разкази, излезе втория номер с „Нула“ – хулигански елегии от Н.Янтар, псевдоним на Марангозов. Разбира се, библиотеката бързо фалира. Всъщност аз не направих никакви усилия да я продължа. Скоро и двамата бяхме тръгнали в друга посока. Марангозов към Дрезден да следва своята архитектура, за да се върне след години и прояви като автор на вълнуващата поема „На повратки в село“, аз към „Детето“, моята първа реалистична повест.

Колкото до особеното, с което Марангозов привлече вниманието – то не беше само негово търсене през тази епоха, нито само мое и на Минков. Търсеха да излязат от традиционното и се увличаха по особеното повечето от нашите поети, разказвачи, художници, композитори. Или поне една голяма група начело с Гео Милев, Марангозов, Ламар в поезията, Сирак Скитник, Георги Папазов, Иван Милев, Пенчо Георгиев в живописата, Панчѐ Владигеров, Л.Пипков, Д.Ненов в музиката. По един или друг начин, с различни творчески почерци, всички те вървяха по пътя към нещо ново, по-особено от познатото, традиционното. Имаше писатели и в провинцията, които не бях срещал, но често четях тяхни манифести, възвания, с които призоваваха към нови пътища в творчеството. Помня такива, издадени един в Ямбол, друг в Трън. Това бяха дръзки призови, от които, разбира се, нищо не излезе, но останаха не само в моята памет, като подчертана проява през епохата непосредствено след трите загубени войни и настъпилата обща разруха в живота.

Наред с всички тези групи и списания вървеше, струва ми се, вече пета година и списание „Златорог“ на Вл.Василев в съредакторство на проф. Боян Пенев и Сирак Скитник. Независимо от високите качества на съредакторите (по-късно стана такъв и проф.Казанджиев, и Николай Лилиев) това списание отразяваше преди всичко личността на неговия главен редактор Владимир Василев. Спечелил име на талантлив критик още от времето на списание „Мисъл“ на кръга около доктор Кръстев, Пенчо Славейков, П.Ю.Тодоров, Яворов и доста свързан с тях и творчеството им, Вл.Василев се явяваше с особена тежест на небосклona на нашата литературна критика. В неговото списание се появяваха имената на Николай Райнов, Йордан Йовков, Георги Райчев, Дора Габе, Николай Лилиев, а неотдавна тука бяха се появили и имената на по-младите автори като Багряна, които независимо от принадлежността им към някоя група, намираха за чест да видят свои работи и в „Златорог“. Списанието се уреждаше и списваше културно, с оная възискателност на която беше способен само влюбеният в своята рожба Вл.Василев. Той ми се разсърди, когато в едно интервю пред белградски вестник, макар и с всичкото уважение към личността му, аз казах на шега и това излезе отпечатано, че за „Златорог“ е все едно дали живеем в осемнадесетия век, или в двадесетия. С това аз исках да изтъкна, че „Златорог“ се занимава с естетически проблеми, но малко се интересува от живота. Вл.Василев разбра ясно мисълта ми и се разсърди. Казаното от мене обаче бе истинската характеристика за познатото списание, просъществувало до 1944 година, отначало като издание на редактора му, а накрая като издание на „Хемус“. В него можеше да се яви всеки автор, независимо на коя групировка и идеология принадлежеше и всякакви произведения без оглед на темата, стила и на онова, което идеха да ни кажат. Единственото условие, което се изискваше доста строго, понякога и капризно, беше произведението да е талантливо и да се харесва на главния редактор на списанието. Тука се отпечати може би най-хубавото, което излезе в българската литература през годините. В него преобладаваше изискан вкус,

култура по всички въпроси, които се засягаха в различните отдели – литература, живопис, театър, музика и пр. И още нещо – в него щедро се поощряваше всяка новост. Вл.Василев беше автор вече на студии за Яворов, Йовков имаше истинска слабост към неща, които стояха далече от традиционното и утвърденото. Може би затова той много бързо се свързваше с млади поети и писатели. Много от тях като Багряна, Стубел получиха и литературните си имена от него. Не беше кокетство и компромис и неговата връзка със следдеветосептемврийската млада поезия. Все ми се струва, че в тия прояви лежеше не само заинтересования редактор, а нещо и от характера на Василев. Той обичаше да го зачитат, да се чувства и да го чувстват като надеждната опора на таланта. Но когато популярността на изтъкнатите талантиливи хора надхвърляше определената от него мярка, като че ли се засягаше. Това по никоя начин не беше завист, а някакво по-сложно чувство, което мъчно може да се изясни. Остава обаче факта, че той често се дразнеше и сърдеше на тези, които на него дължаха най-високата оценка на творчеството си. Тука някъде лежи тайната на конфликта му с Йовков, както и внезапно завладялата го хладина към Лиливев, дори неговата резервираност към Яворов. Не към популярността му като поет, а към оценката на личната му драма. Колчем ставаше дума за тази драма, аз очаквах да чуя нещо по-ясно от Василев. Той избягваше да говори, но явно намираще, че прекалено се шуми около преживяното от Яворов.

Редакторът на „Златорог“ съвсем не вадеше злато от „рога“. Той беше със страшно неуредени сметки, почти се измъчваше от нямаване. Не беше щастлив. Това чувство на неудача и преуспяването на други, безспорно по-малко талантиливи и заслужили, също лежеше като мотив в неговите преживявания. Но той беше скрит за тези си преживявания. Обръщаше сръдната си на задявка и хаплива шега.

Иначе взискателният критик беше изключително сантиментален човек, склонен към другарство и връзка с хората. Той никога не оставаше безучастен към нуждата на приятеля. Някога тайно е писал стихове. До смъртта на обичната си жена продължаваше да ѝ посвещава игриви, закачливи, но нежни стихове. Не току-така някои често казваха, че всъщност със своята чувствителност, с усета си за образ и език, с цялата си култура той е повече лиричен поет, пожертвал истинското си призвание за една друга работа, която вършеше много бавно и мудно, почти насила. В тези оценки може би имаше много истина, но той не се лъжеше за своето призвание. Въпреки всичко той би бил един твърде сантиментален поет, за да бъде истински добър. А чувството му за поезия, заедно с всички други качества, които притежаваше, му даваше достатъчно огън, за да бъде това което беше – един критик с много поетична чувствителност.

Числото на литературните центрове не би било точно, ако не спомена и за редакцията на „Вестник на жената“ на Хр.Чолчев. В този вестник започна Багряна. Но в него печатаха всички автори начело с Г.П.Стаматов, който закъсваха за пари и другарска подкрепа. Отдавна вече излизаше и „Развигор“ – литературен седмичник, редактиран от проф. Александър Балабанов. Тук бяха още Елин Пелин и младите литературни критици Д.Б.Митов и Тодор Боров. Същата група беше и начело на кръга „Бяло море“, в който членуваха предимно студенти на професора, но от него излязоха и много имена на новата ни литература. Бояк, критичен към традиционното и установеното, явно Балабанов искаше да бъде със седмичника добрият вятър на разлистването и обновяването.

На служба

Не се задоволих само да видя момичето, за което бях дошъл в София. Реших да се ожена. Разбира се, предварително трябваше да стъпя по-сигурно на краката си. Нямаше на кого друго да разчитам, а от литература по това време никой не можеше да живее. Дори утвърдени и издавани автори! Трябваше да постъпя на някоя служба.

Симеон Андреев – Монката, един писател, журналист и коректор (по-късно автор на „Еснафи“ – великолепна книга за бита на габровските хора от миналото), забавен човек и постоянен посетител на „Дома на изкуствата“, служеше в Народната библиотека като куктус, а предстоеше да напусне. Прехвърляше се в някакъв вестник. Той сподели с мене това. Едно сърдечно приятелство ни свързваше от времето, когато заедно ходихме в Габрово, запазило още идиличната си красота от някога. Отиването до далечния подбалкански град характеризира доста личността на Монката, а покрай него и личността на мнозина други писатели, художници и музиканти от някогашната софийска бохема. Тръгнахме най-неочаквано посреднощ, когато отдавна всички влакове бяха заминали. Приятелят беше спечелил някакъв хонорар и ни гощаваше в „Дома“. Малко пиан, той ни разказваше за хората на неговия роден град – тогава може би зрееше у него темата на „Еснафи“, или тайно я бе написал вече. Късно след полунощ затвориха заведението и трябваше да си вървим. На вратата все още жадни и гладни за веселие и приказки, попитахме се: сега накъде. Веднъж така бай Андрей – скулпторът Андрей Николов – след един гуляй в кабарето на улица „Раковска“ до зори, когато приятелите му попитали „сега накъде“, спрял на ъгъла на „Цар Освободител“, погледнал към витрината на мебелния магазин, дето била изложена готова спалня, и без да му мисли, ритнал стъклото и прекрачил до леглото, на което се изтегнал и веднага заспал. Нашият приятел Симеон Андреев в този момент се вдъхнови от не по-малко лудо хрумване. Той махна ръка на едно такси. Колата спря пред нас – няколко писатели и келнера, който ни прислужваше. Монката отвори вратата и ни покани. Сам той седна до шофьора и зает все още с мислите за своя роден град, изкомандва:

– Карай в Габрово!

Помислихме, че се шегува. Триста километра през нощта току така само с едно хрумване! Но той не се шегуваше... Та от Монката научих, че в Народната библиотека ще се открие място. Отидох при Божан Ангелов – директора на библиотеката. Тя тогава се помещаваше на улица „Раковска“ – сградата беше разрушена по-късно през бомбардировките през 1944 година. Познавах видния литератор още като ученик в гимназията. Той преподаваше във Втора мъжка, а аз учех в Първа. Но за едно народно тържество трябваше да се изберат ученици от всички гимназии (тогава бяха всичко три мъжки и две девически) да рецитират в Градската градина. Подготовката на тези рецитации и избора на изпълнителите водеше Божан Ангелов. Той избра Кольо Балабанов от Втора мъжка гимназия – същия стана по-късно актьор от Народния театър – и мене от Първа мъжка гимназия. Аз бях подготвил уводната песен от „Кървава песен“ на Пенчо Славейков, но неразборията в Градската градина в деня на тържеството ми попречи да се проявя. Никола Балабанов се опита, но и той не можа да надвика глъчката наоколо. Микрофони нямаше. Не бяха ги още открили. За всеки случай, когато оти-

дох в библиотеката, за да моля за службата, знаех при кого ще се явя. Не разчитах на нищо – нито имах някаква препоръка, нито смятах, че видният критик и учител по литература ще си спомни нещо за мене. Той наистина не каза нищо за ученика, когото бе учил да декламира, но вече знаеше името на младия писател, автор на една книжка разкази и тук-таме на нещо печатано. След като ме изслуша, запита какво ново пиша, спомняше си за моите разкази без колебание, а сетне каза да подам заявление. На другия ден вече работех в библиотеката.

Още първия месец разбрах, че ще имам малка полза от моята служба. До врата на сградата, дето се помещаваше „периодичния печат“, точно срещу централната сграда на библиотеката, в една барака се помещаваше кафеджия. Преди да влязат при мене, приятелите писатели и художници поръчваха кафетата и локумите, а съдържателят на заведението на края на месеца представяше сметката на касиера на библиотеката и заплатата ми отиваше. Но даже при тези условия не отложих сватбата.

Настанихме се да живеем на ъгъла на „Патриарх Евтимий“ и булевард „Фердинанд“ над известния ресторант „Хладна почивка“. Често долу се събираха Елин Пелин, професор Балабанов, Тодор Боров, Д.Б.Митов. Последният ми беше, както вече споменах, съученик. Не помня дали в „Хладна почивка“ или другаде бях се запознал, но вече се познавах и с Елин Пелин и Балабанов. Известно време дружах с тях, особено с Балабанов, който беше твърде ласкав с мене при различните срещи и не се ограничаваше наравно да прекарваме до осъмване. Аз го обичах и също търсех компанията му, но имах и известно предубеждение към него. Той стана по-късно прототип на един от отрицателните герои в романа „Слънцето угаснало“, който вече настойчиво замислях, без да смятам, че носи тия черти. Допадаше ми обаче неговата физика и някои от приемите му. За него разказвах, че е разсеян и най-неточен, защото забравя дори какво е ял на обяд. Според мене Балабанов беше най-точния човек при уговорени срещи и дела. Разчитайки на неговата разсеяност, аз често закъснявах или забравях уговорени неща. Балабанов никога не изпускаше случая да ме упрекне, защото той беше точен и съвсем не забравяше. Разсеяността и забравянето за него беше, струва ми се, само тактика, когато искаше да се отърве от дотегливи хора. Балабанов беше жаден за живот и артистичен човек, досаждаха му глупостите, закостенелите работи, той винаги кипеше обзет от свои мисли – свободолобиви, понякога дори дръзки, изненадваше със своята необичайност. Неслучайно той беше и поет.

Съдбоносно събитие

През тая двадесет и четвърта година беше убит някъде в Пирин Тодор Александров, първенецът на вътрешната македонска революционна организация. Той отивал на назначена сбирка, придружен от генерал Александър Протогеров, първият му съратник. При една почивка самите телохранители на двамата през планината стрелят и го убиват. Нарекох съдбоносно това събитие, защото то повлече в течение на десетина години поредицата от убийства, за причините на които тогава узнавахме твърде малко. Тези убийства направиха живота в страната несигурен и тревожен, като накараха много хора да се усъмнят в чистотата на действията на македонското дело. Преди убийството се беше чуло за някакво споразу-

мение, подписано във Виена между революционната организация и представители на емигриралите водачи на комунистическата партия. Повтори се този слух и след злодеянието, но малцина можеха да разберат дълбокия разкол, настъпил между крилото на националистите в революционната организация – ония, които вървяха в крак с българската буржоазна власт, и крилото на по-левите дейци в същата организация. Каква беше ролята на Александров, подписал въпросното споразумение, дали той му е изменил или е искал да го проведе в изпълнение, не зная. Но разпратата, която почна след убийството му, се поведе от групата националисти от неговото име. Началният акт беше кървавата баня, устроена от Иван Михайлов и неговия пръв човек Кирил Дрангов в Горна Джумая. Тука паднаха, изненадани на свиканото общо съвещание между представителите на двете крила, известните със своите по-леви убеждения македонски дейци като Алеко паша, Арсениев, Занков, полковника от запаса Атанасов и др. Тогава се приказваше за арести и убийства на комунисти и земеделци. Оправданията бяха, че те работели за създаване на единен фронт срещу установената власт. Това изглеждаше твърде правдоподобно, защото тая власт беше еднакво засегнала и земеделци, и комунисти с извършения от нея преврат на 9 юни и с потушаването на народните вълнения през септември миналата година. Сведенията за извършените жестокости тогава все повече проникваха.

Както започналите македонски убийства и извършеното през Септемврийското въстание, тъй и зачестилите арести и убийства на политически лица след това навяваха мрачни мисли за положението в страната и за съдбата на беззащитния гражданин. Излезли едва преди пет години от една злочесто завършила война, унижени, оскърбени, поставени под ботуша на победителите, сега не един българин виждаше с покруса, че ние и помежду си не се ценим и погубваме може би най-добрите от нас в една кървава взаимна разправа, забравили всички човешки добродетели. Сам завладян от тия мисли и оценки, у мене все по-ясно се оформяше идеята на романа „Слънцето угаснало“. Романът на Антон Страшимиров „Хоро“ не беше още излязъл, но той идеше да покаже, заедно с вече появилата се поема „Септември“ на Гео Милев, „Жертвени клади“ на Разцветников, „Бялата пътека“ на Орлин Василев, „Пролетен вятър“ на Фурнаджиев и др. колко чувствително живееха нашите писатели със своето време и събитията през него.

На нова служба

От края на август хиляда деветстотин двадесет и четвърта година напуснах Народната библиотека и вече работех в Главната дирекция на железниците като библиотекар, а по-късно – секретар на Научния комитет и секретар на самата дирекция. Прехвърлянето ми на новата служба се предшестваше от едно щастливо запознаване с професор Йосиф Фаденхехт, адвокат, и с един от изтъкнатите представители на Радикалната партия, няколко пъти министър и народен представител. Запозна ме Дора Габе. С нея ме свързваше дълги години не само моята почит, а и непрекъснатата приятелска благосклонност от нейна страна, каквато тя раздаваше с ласкаво сърце не на един млад писател, сама издигната и уважавана извънредно много във всички среди. Изглежда обаче, че доверието ѝ към мене е почивало на твърде крехка основа, защото беше достатъчна една дребнава инт-

рижка, и то заедно с благосклонността ѝ се обърнаха към своята противоположност. Когато излезе сборник с нейни стихове, в който бе поместено стихотворението, споменаващо за нейните праотци или нещо подобно, където поетесата припомня за своя еврейски произход, аз се пошегувах пред Стубел:

– Хей, леля Дора ми изневерява!

Шегата беше оправдана, защото Дора ми беше станала кума заедно с писателя Димо Сяров. Как е предал Стубел шегата, не зная, но тя дори десет години по-късно не беше забравила случая и ме обяви наляво и дясно едва ли не като гонител на евреите. Питал съм се как се натрупа тая отрова у нея. Утешавах се с предположението, че всъщност тя е поискала, когато това ѝ стане необходимо, да се обгърне с ореола на мъченица. Обаче тя никога и с нищо не е почувствала режима, който за съжаление, беше приложен през време на войната срещу нейни сънародници. А колкото до мене, аз винаги дълбоко съм уважавал нейния баща П.Габе – общественик и крайно интересен човек, както и нейната майка – една добра старица, на чиято трапеза неведнъж съм ял и пил – да не говоря за привързаността и уважението си към самата Дора, към нейната сестра и зет проф. Спирос Казанджиев. Та тя ме запозна навремето с Йосиф Фаденхехт, когото беше вече предразположила да ми помогне. В тая епоха държавата малко се грижеше за хората на изкуството. Някое библиотекарско място се смяташе за голямо благоволение. На такива места служеха Добри Немиров, Елин Пелин, Багряна, Георги Райчев и др. Но това място винаги биваше заплашено да го зачеркнат в бюджета, когато в Народното събрание се сетеха, че трябва да направят икономии на държавните средства. По време на моето назначение тъкмо се спореше в събранието дали да се съкрати и библиотекарското място при Дирекция на железниците. Професор Петко Стоянов, председател на бюджетарната комисия, който явно искаше да ми услужи, защити бюджета, както беше представен. Така че в голяма част дължа и на него постъпването ми на новата служба. Тъкмо навреме! Защото вече бях подал заявление за напускане на Народната библиотека. А нямаше на какво друго да се разчита. Като болшинството автори и аз малко можех да очаквам от издадените книги. Обикновено издадени от самите автори и продавани от книжари, които рядко се сецяха да се отчетат, полученото от книгите едва стигаше да покрие направените разноски по издаването. Много по-късно създадените издателства „Хемус“, „Чипев“, „Факел“ и някои други, след като единственото съществуващо дотогава издателство „Паскалев“ прекъсна дейността си, започнаха да облекчават донякъде положението. Преди това опора на писателя и художника оставаха отделните влиятелни и богати приятели. Едни купуваха картини или агитираха между познати да купят, други подкрепяха по всякакъв начин любими автори или въобще хора на изкуствата. Йосиф Фаденхехт беше подкрепа и покровител не на един писател и художник. Той даде средства и на младия режисьор Сърчаджиев, за да поддържа създадения от него „Опитен театър“, чиято роля в развитието на нашия театър не е съвсем без значение. Григор Василев, друг наш общественик, беше опора на художника Щъркелов и неведнъж в помощ на Йордан Йовков. Плод на това му общуване с писателя е неговата книга със спомени за Йовков.

Постъпването ми на работа в железниците за мене е вълнуващо, защото ме свързва с много хора, чието значение не само оценявах. На първо място тука аз имах възможност да опозная и да наблюдавам Кимон Георгиев в неговата непосред-

редствена работа като министър до деня, в който той си подаде оставката, несъгласен с действия на правителството, водещи до отстъпване на Народната банка в ръцете на чужденци. Беше минала отдавна епохата на ония патриоти-държавници, които независимо от своята идеология са умеели да пазят достойнството си и всеотдайно да служат на народа. Настъпила беше епохата на кариеризма и вълчия глад за служби, печалби, изгоди. Ето защо постъпката на Кимон Георгиев ми направи огромно впечатление. И това не остана без последствие. Участвал в преврата, с който бе свалена земеделската власт, по мотиви, в чиято чистота не можех да се съмнявам, той станал министър на новото управление, за да се откаже от високата длъжност при първата съмнителна проява на своите партньори. Аз видях в лицето му, доста идеализиран, разочарования честен български интеллигент, милеещ за нещо по-добро. По-късните негови прояви го отдалечаваха все повече от новата власт и осъждаха нейните мероприятия. Тъй преценката ми още повече се утвърждаваше и у мене вече се строеше образа на главния герой от „Слънцето угаснало“ в неговите основни черти: разочарованието му и трагичната му раздвоеност, узряването му за нови решения.

В Дирекцията на железниците срещнах отдавна познатия ми архитект Милко Бичев и едно трайно приятелство ни свърза. Това приятелство беше особено ценно за мене. Милко Бичев – архитект, завършил в Дрезден, дълго време професор по история на архитектурата и познавач в областта на живописата, автор на ценни книги по въпроси на нашата и чуждата архитектура, естетиката в изкуствата, точен, солиден и винаги сърдечен, беше извор на знания за мене – твърде стихийно и несистемно навлязъл в тоя свят.

Тука можах да работя близо до личности като инженер Вл. Каракашов, директор на железниците и по-късно до инженер Любен Божков, станал директор след него. Първият беше дипломат, салонен човек, коректният началник. От него един млад човек можеше да се научи на държание и отношение с хората, на чувството за отговорност и висока възискателност. Л. Божков беше поет и учен, гуляйджия и стихийно работлив човек, страстен географ, историк и строител. Той е първият проучвател и защитник на идеята за мост на Дунава. При неговото управление Дирекцията на железниците беше взела всички функции на едно несъществуващо министерство на културата. Археологически разкопки и открития, изложби на художници, културни връзки с чужбина, научни изследвания по ж.п. и пристанищно дело – инженер Божков щедро поощряваше всичко и сам участваше във всичко. Благодарение на него фотографът Бончо Карастоянов, арх. Бичев и аз направихме първите снимки на красиви и характерни изгледи от България. Пак на него се дължат първите гидове, които съставихме и издадохме на български, френски, английски и немски. За съжаление на нашата реклама се отзоваха много гости, но къде можехме да ги приемем? Във Варна имаше всичко три стари по-прилични хотела, но със съмнителна чистота и почти никакви удобства. В Бургас положението се различаваше само с това, че хотелите бяха по-мръсни и пълни с дървеници, които се срещаха често и във варненските странноприемници. По крайбрежието всеки можеше да излезе и да се радва на щедрата българска природа на „къмпинг“, както го казват днес. Никой нищо не му изискваше, но и нищо не му даваше.

В железниците по това време служеше и композитора и талантлив пианист Димитър Ненов. Той беше завършил архитектура в Германия, но боледуваше за

своето изкуство – особено много се притесняваше, че не беше взел последните си изпити в Консерваторията в Дрезден, дето известно време заедно с архитектура е следвал и учил и музика. Инженер Божков направи всичко, за да може Ненов да отиде в Италия и там за една година да завърши своята музикална подготовка и вземе нужната диплома. Формално взето, това беше някаква нередност, но българската култура и изкуство спечелиха един музикант, защото Ненов след завръщането си се отдаде изцяло на своето призвание като концертиращ пианист, композитор, стана и професор в Държавната консерватория. А инженер Божков имаше достатъчно широк поглед, за да предвиди това и да не се бои от отговорности.

Тука в Дирекция на железниците се срещнах и с писателя Дамян Калфов, за когото непосредствено след войната бях чувал най-ласкави отзиви за неговите пълни с остроумие и хумор разкази, събрани и издадени в сборника „Под южното небе“. И той беше принуден да чиновничества – отначало като финансов инспектор, а сетне в железниците като контролор или инспектор в счетоводната служба – във всички случаи тежка, изнурителна работа, която съвсем не помагаше да разцъфне писателския му талант. Калфов виждаше смешното и отрицателното в нашия обществен живот и незлобливо го осмиваше в редица свои разкази и сценки. Написа и няколко комедии. Всяка сутрин той ни идваше на гости от суховатия отдел, дето работеше и изпълваше стаята ни със смях и остроумия, сякаш идваше от някакъв животворен извор.

Най-сетне тука, в Дирекция на железниците, можах да проследя и доста прояви на гнилото и противното в тогавашния наш живот. Един след друг се меняха министрите. Железниците бяха лаком „кокал“ за всяка партия и при комбинациите за съставяне на ново правителство всички дърпаха това министерство към себе си. Всеки министър идваше със своя антураж от стовористи, демократи, радикали, либерали. Паметно ще остане за мене управлението на министъра-радикал Стоян Костурков. Аз познавах този човек някога като беден учител и не се съмнявах в неговата чистота. Може би той не беше осведомен за всичко, но онава, което вършеха неговите инспектори и частни секретари, достигаше върха на политическата разпасаност и безогледност. Малобройната и може би най-почтената партия доскоро, трябваше да набъбне, а сътрудниците на министъра да забогатееят. Управляващите радикали уволняваха стари, честни служители, за да назначат свои бъдещи членове на партията им. А от тях вземаха срещу разписка първата заплата. За щяло и нещяло заплашваха едни, поощряваха своеволията на други. В дирекцията кипеше. Един инспектор, обявил се за радикал, сметна, че е настъпило неговото царство и започна да изнудва кого ли не. Напразни бяха оплакванията. Както казах, мнозина си обясняваха всичко със стремлението на една малобройна партия да стане голяма сила. Несъмнено такова нещо имаше, но преди всичко хищниците заобиколили министъра, използваша властта за себе си, а той се правеше, че нищо не знае или виждаше само хубавата страна на тая деятелност. Аз бях дал под съд един народен представител радикал, който си бе позволил при едно мое служебно пътуване своеволия, а, когато му направих бележка, засегна и мене. Не един народен представител си позволяваше по това време, особено ако е от управляващата партия, да удря по масата и да командва. Въпросният народен представител се връщаше от лов или беше получил подарък заек. Без да му мисли, той беше сложил трофея, завит във вестник, на багажника в първокласното

купе, а кръвта на убитото животно се изцеждаше върху плюща на седалката. Картината беше от ясна по-ясна. Аз бях в същото купе с Бончо Карастоянов. Връщахме се от снимки. Височайшият пътник обаче се почувства засегнат, когато му направих бележка. Започна да ругае и да ме отрупва с обидни епитети. Аз не знаех кой е и какъв е. Нелюбезният нарушител също не знаеше нищо за мене. Намесиха се и други пътници. Тогава героят намери за уместно да изтъкне, че е избраник на народа от Айтоския район, а аз му казах, че ще го дам под съд за обида. Съдът още при първото разглеждане на делото погледна съвсем строго на оплакването ми. От частното стана прокурорско. Имаше едно време съдии, които не се бояха да изпълнят своя дълг. Предстоеше народният представител да бъде осъден, щом загуби привилегиите си като такъв. Понеже това скоро настана, той прибягна до странична намеса. Един ден министър Костурков ме повика и вместо да ме похвали за случая с въпросния нарушител на порядките в железниците, съвсем ясно ми внуши да оттегля жалбата си. Понеже аз не направих това, дойде намесата и на литературния сърат и багьо Петко Росен – съгражданин на нахалника, заговори за тежкото материално положение, в което изпаднал и пр. Аз оттеглих жалбата си. Но вярвах, че народният представител нямаше да забрави урока.

Подмолният кипеж

Оня двубой, който се водеше в общественния живот след потушеното Септемврийско въстание, вземаше все по-определени форми. Убийства, извършвани от хора на властта, преследвания, внезапни арести на земеделци и комунисти станаха обикновено явление, наред с убийствата по улиците, които се смятаха за македонски. Обясненията за първите бяха все тези обвинения за създаване на единен фронт, за конспирации срещу властта и пр. Нередки бяха и дела по печата, уволнения на държавни служители, особено учители, за проявена комунистическа дейност. Какво всъщност правеха обвинените – дали бяха в нещо виновни, мъчно можеха да разберат неосведомените. По-късно разбрах, че мнозина, за които и аз съм се застъпвал и гарантирал, всъщност са работили за своята партия или най-малко са били нейни членове.

Като явление в непосредствена връзка с условията на живота и неизживяното след Септемврийското въстание бяхше появяването на отделни, малки чети по пътищата и балканите. Наистина характерна беше почти за всички чети една и съща причина за нейното изникване. Тумангелов от Копривщица създава четата, известна под името „Братя Тумангелови“. Той е силен, здрав мъж, хващал бик за рога и го е събарял. Работил в планинския градец като касапин. На полицията е било известно или само е подозирала, че има леви убеждения. Тъкмо това подозрение, а не някакви проявления наостря местния полицейски началник. Почват всекидневни заяждания, докато на Тумангелов му идва до гуша и след разправия със същия този началник побягва в Балкана. Такава е историята и на Васил Героят. Той обаче убива началника на участъка. Дочо Узунов – друг герой от тази епоха, предводител на чета – е техник в Ловеч и би живял легално, ако не е предизвикан от престараванията на полицейската власт. За всеки случай излезлите чети и техните действия създават обща несигурност. Те спират пътници по пътищата, цели влакове нападат, избиват един съдебен състав, нахълтват в отделни домове и отъм-

щават на свои преследвачи. Не всички знаят какво правят и какво трябва да правят. Води ги само тяхното недоволство, техният кипеж, стихияен бунт срещу властта и нейните своеволия. Понякога са много жестоки, понякога са дори сантиментални. Митю Ганев прави засада на Арабаконашкото шосе. Минава автомобил. В него, царят. Четата може да обере, да убие. Тя владее положението. Царят със своите придружвачи стоят пред нападателите и чакат безпомощни. Но Митю Ганев е бил войник на фронта. Виждал е там някога младия престолонаследник, а сега цар Борис III. Познава го. Взема за почест пред автомобила, рапортува и дава път. Не така постъпва обаче Дочо Узунов. През април 1925 година той устройва засада на същото шосе и попада пак на царския автомобил. Дали е знаел, че ще мине владетеля, или не – не може да се каже. Но четата стреля. Пада един от царските хора. Царят се измъква от спрелия автомобил под прикритието на огъня, който откриват другите придружители, спуща се в дола и по пътеки през гората излиза към Орхание (днес Ботевград), дето вдига тревога.

На следния ден в София е погребението на убития царски придружител. Тоя ден – 16 април – в катедралната църква се извършва опелото и на падналия от куршум някъде на ул. „Граф Игнатиев“ известен генерал – не си спомням името му. Неговото убийство беше също изненада за софиянци и покрито с тайнственост и до днес. Убийците му не бяха хванати, както се случваше и при всички убийства. Но по-важно е друго. В катедралната църква „Св. Крал“ (днес „Св. Неделя“) са се събрали първенците на управляващата групировка начело с министър-председателя проф. Ал.Цанков, много генерали, министри и др. Царят го няма, защото в същия час той присъствал на погребението на своя убит служител. Но всеки миг се очаквало да дойде. И ето вече автомобил му се е задавал. Тъкмо сега се случва нещо, което гръмко разкриваше скритото в невидимия кипеж на нашия живот. Неочаквано избухва страхотен взрив и целия покрив на църквата с двете кубета рухва върху събраните около мъртвеца хора и опяващите го владици и свещеници. Мнозина загиват, други са тежко ранени. По-леко ударените и незасегнатите се измъкват изпод развалините, потънали във вар, слясани, изплашени. Взривът е прокънтял над цяла София. Разтревожени граждани тичат из улиците да разберат какво е станало. Скоро те трябва да се приберат. Обявено е военно положение. Софиянци замръкват, затаени в домовете си. През нощта по улиците тръгват патрули, зловещо зафучават в тишината някакви забързани коли, чиито фарове единствено продират мрака. Започват обиски по къщите, измъкване на заподозрени хора. На другия ден това продължава. Аз видях как арестуваха на улица „Алабинска“ Доросиев, за когото по-късно чух, че е комунист. Същото чух и за Напетов – познат партиен член. Десетина дни по-късно на „Герена“ – падината на север от „Руския паметник“ – там дето някога имаше мочурица и зиме като юноши се пързалихме на кънки, бяха дигнати три бесилки. Обесиха клисарят на църквата, някой си Задгорски – възрастен, описан човек. Също Фридман, чието име мнозина сега чухме, но за който се говореше, че бил буден, интелигентен човек на не повече от тридесет и пет години. С осъдените отиде и някой си Коев, почти на преклонна възраст запасен офицер или такова нещо, който до последния момент плакал и убеждавал, че е невинен. За един от главните извършители на атентата – младежа Абаджиев – се говореше, че е успял да избяга.

Ден преди изпълнението на присъдата или след – не помня – в сутерена на една къща някъде към края на ул. „Екзарх Йосиф“ се чу, че били заобиколени украинците се Коста Янков, познат на софийци запасен подполковник и Иван Минков, запасен майор от пионерните войски. Когато полицаи и войници похлопали на къщната врата, двамата открили огън. Полицайте се оттеглят, като запалват къщата. Янков и Минков стреляли до последния си куршум и тъй загиват в огъня. За тях се пишеше във вестниците, че били организаторите на станалото в черквата, изпълнявайки тази задача като членове на някакъв военен център. А целта на атентата бил обезглавяване на властта, чиито представители били привлечени в черквата с планираното убийство на генерала преди това. Главното обвинение обаче, се сипеше върху комунистическата партия, разтурена по излезлия специален закон далече преди атентата. Обвинението беше нужно на властта, за да обоснове и оправдае всички свои по-нататъшни действия.

След Девети септември се изнесоха материали за много действия, внушени от Партията в нейната борба. Атентатът през април 1925 година обаче е осъден като начин на борба и отчетен от историята на Партията като самоволна постъпка.

Случайно аз познавах Коста Янков от връзките му с моя сърдечен приятел от ученическите ми години Велко Македонски и компаниите, в които се движеха двамата. Познавах и Иван Минков като брат на писателя Светослав Минков. Янков беше слаб, висок, с пенсне на носа. Той държеше главата си малко вирната с носа нагоре, като че се боеше да не паднат очилата или може би защото така виждаше по-добре през тях. Беше вече около четиредесетгодишен, подполковник от пионерните войски. Извънредно много и някак бързо говореше, отреагирваше живо на всичко около него ту весело, остроумно, ту избухливо и хапливо, но винаги прямо, безцеремонно, сякаш не можеше нищо да затаи и прикрие. Съвсем друг изглеждаше Минков, наскоро уволнен от войската като мнозина други по мирния договор. Аз често, когато отивах у тях, го виждах да крачи сред книгите си в полутъмната стая откъм двора на къщата им на ул. „Денкоглу“. Той мълчаливо поздравляваше и почти нито веднъж не излезе да ни заговори, докато ние със Славчо стояхме в другата стая. Понякога свиреше и дори не забелязваше кой е влязъл. По-късно през 1922 година на път за Мюнхен аз го срещнах и във Виена. Ходих в квартирата му, казах каквото ми бяха поръчали домашните му да кажа. Нищо не ми отговори. Някак вяло, незаинтересовано ме запита какво правя, къде отивам – такива общи, незначителни въпроси, и с това срещата приключи. В държанието му имаше топлина и интимност, но всичко това не получаваше обичайния си израз. Главата му имаше строежа на главата на Славчо, носеше очила и ниско пригладена коса. Ходеше много изправен. Беше съдържан, мълчалив и, все ми се струва, тъжен. Но каква сила и каква всеотдайност на идеите си таеше той човек аз прецених едва след атентата, когато се бе самоубил, за да не попадне в ръцете на полицията. Тогава аз узнах, че бил комунист. Заедно с това едва тогава ми стана ясна и една друга негова постъпка. Зарадван веднъж, в началото на запознаването ни, Славчо дойде при мене и ми се похвали, че ще ходи във Варна. Чудното в тая новина беше, че по това време никой от нас не можеше да тръгне на разходка и до Панчарево, ако от къщи не му дадат пари – а такива работи почти не се случваха.

– Брат ми плаща пътните и ми дава още цял куп пари да прекарам няколко дни! – обясни засиял приятелят ми и добави наивно. – Само иска да занеса една бележка на собственика на някаква бозаджийница.

Още тогава аз се усъмних от странната поръчка с тъй щедрото възнаграждение. Още повече съмнението ми порастна, когато отидохме със Славчо във Варна и свършихме работата. Нямаше нищо по-просто от нея. Но както казах, едва след атентата и последвалите събития разбрах какъв е Иван Минков и тогава ми просветна с каква задача беше пратил някога брат си във Варна. Той не беше се поколебал да изложи дори живота на собствения си брат заради делото, на което служеше!

Да, Коста Янков и Иван Минков бяха комунисти, но това, което бяха организирали и извършили, уверен съм, не идеше само от тяхната принадлежност към Партията. Затова те можеха да си позволят и самоволна постъпка. И двамата бяха офицери, фронтови, преживели всички разочарования от една необмислено обявена война, при която за сметка на стоте хиляди жертви, за сметка на всички страдания на българския народ, шепа властници и техните близки, начело с неуравновесения Фердинанд, се грижеха да уреждат най-много своето благоденствие и суетливи домогвания за власт и величие. В края на войната цар Фердинанд беше прогонен, не по-добра участ постигна и неговия пръв министър, но беше ли това краят на злото? Вместо изгоненият цар дойде друг, вместо един министър-председател издигнаха друг, който с нищо не можеше да бъде по-добър. А офицерите, преживели всичко на фронта, бяха изхвърлени на улицата по силата на сключения договор, с който привърши проиграната война. Разбрали истината за света, на който са служили, горчилката от преживяното е повела двамата към надеждата за нещо ново и те са се отдали на тая надежда с цялата си борческа воля. Непосредствено след войната Партията е във възход. Всеизвестно е нейното въздействие във войската, ръководейки заедно със земеделската партия недоволството и бунтовното чувство на войниците, изразило се със събитията на Добро поле, а по-късно при Радомир и Владая. Деветоюнският преврат на десни сили прекъсва този възход. А през хиляда деветстотин двадесет и трета година, повела Септемврийското въстание, Партията претърпя поражение. Следващите години тя набира сили пред ударите, които продължават да ѝ нанасят. Този е момента, в който тя работи и за единен фронт със Земеделския съюз. Поставени в един отговорен център, Коста Янков и Иван Минков, ожесточени от безсърдечията на врага, стават нетърпеливи, горят да действат и извършват фаталната стъпка. Смъртта ги лишава от възможността да видят последствията.

Това, което десетина години по-късно хитлеристите в Германия поискаха да постигнат със запалването на Райхстага, Минков и Янков, доблестни и верни синове на своята партия, сами дадоха в ръцете на българската власт със своята недооценена постъпка. И тогавашната българска власт се възползва докрая от възможността. Както казах, беше обявено военно положение, тръгнаха през деня и през нощта полицейски хайки със своите мрачни закрити автомобили. Бяха дигнати на крак всички: войска, полиция, руски белогвардейци, македонски комитети, шпицкоманди – доброволци от населението. Анри Барбюс, дошъл в България да събере сведения от името на „Международната лига за правата на човека“, посочва в своята книга „Палачите“, излязла в Париж, над двадесет хиляди комунист-

ти, земеделци и напредничави хора като жертви на започналия терор. В тоя ужас загинаха и поетите Христо Ясенев, Гео Милев, Сергей Румянцев. Загина и много интересния човек, талантлив журналист Йосиф Хербст, който издаваше свои вестници, дето не се страхуваше да казва много изобличителни истини. Излязлата напоследък книга на писателя Христозов „По следите на безследно изчезнали-те“, както и филмът, направен по тая книга, разкриват много нови обстоятелства в преживяното и показват картината още по-истинска, но и по-жестока.

В дните след атентата, още преди да разбере нещо за брат му, отидох у Славчови и узнах от майка му, че е арестуван и той, както и нейния брат ветеринарен лекар, у когото те живееха на ул. „Денкоглу“, и писателя Ст.Л.Костов, мъж на дъщеря ѝ.

Съвсем наивно тръгнах да спасявам приятеля си, като използвах всички познанства. Бащата на неговото момиче, а по-късно и съпруга, полковник от запаса, имаше връзки с някои войводи. Това беше първата стъпка. Но човекът и без моята намеса беше вече тръгнал да помогне. Сега аз отидох при стария писател Т.Г.Влайков, както и при Хр.Статев, народен представител и също с влияние и връзки с македонската организация. Обеща и вярвам, че направи каквото трябва, още повече, че познаваше Славчо от Мюнхен. Аз не се успокоявах. Може би тъкмо това обстоятелство ме доведе до много подробности от онова, което ставаше, но то ме постави и в много опасни положения. Една привечер проникнах в сградата на Дирекцията на полицията с един познат агент-криминалист, който ми обеща, че ще ме заведе да видя приятеля си. Въпросът беше да се уверя, че е жив. Още като слизахме по стълбите на първия етаж, видях как някакъв едър офицер риташе майката на Славчо, дошла да моли милост за детето си. Агентът, моят придружител, уж да уреди нещо, ме остави да чакам пред входа на един от етажите. Тогава видях Фридман. Слизахе надолу по стълбите, воден от някого. Заловеният комунист имаше лице на измъчен човек, ходеше прегънат, с разкрити крака, като се държеше за перилото на стълбите.

Но аз мислех вече за себе си. Виждах заплашващата обстановка: различни въоръжени хора, цивилни и военни, сноват нагоре-надолу, други се редят пред едно гише в тъмния коридор, който зееше от площадката на стълбата, получават оръжие. С безпокойство търсах с очи приятеля агент и съобразявах дали ще ме пуснат да изляза, ако отида на изхода. Агентът все не идеше. Проклинах своето и неговото лекомислие. А в това време хората от гишето тръгнаха покрай мене един по един надолу, начело с дебелия сътрудник на един вестник, който живееше недалече от нас и го познавах. Тогава, вече женен, живеех в близка улица на площад „Македония“. Обадих му се и се присламчих към редицата. Скоро се намерих на улицата. Беше вече мръкнало. След няколко минути почваше полицейският час. Нямахме трамвай, нямаше файтон. Забързах към къщи и се вълнувах какво ще стане...

От тази вечер у мене заживя горчилката от всичко, което видях. Майката, която риташа. Дивият поглед на едрия офицер, който я отблъсваше. Разкривеният, измъчен човек по стълбището с тъжните, посърнали очи. Тревожните, смръщени лица, които шетаха нагоре-надолу по стълбището и изчезваха в тъмните коридори. После хищната забързана редица хора, които се източваха от стълбището към изхода, и накацаха по автомобилите и полетяха в различни

посоки. След това смълчания град, потънал в тъмнина. Тук-таме мяркащите се въоръжени групи. Моето притеснение и ужас станаха още по-определени и по-големи, когато до мене стигнаха приказките какво е ставало в Дирекцията на полицията и онова, което се вършеше по улиците и из къщите.

Представях си какво ли ще ми разправи Славчо, щом си дойде и какъв ли ще дойде. Не може да не се е разтърсило цялото му същество, да не са пламнали в главата му нови мисли, да не са обзели сърцето му нови чувства, целият той да е израстнал с ново отношение, нови идеи за света и хората. Славчо наистина си дойде, след като бе интерниран за няколко дни в Радомир – родния му град. Но той с нищо не показа, че у него е станала някаква промяна. Усмиваше се, повече учуден на тревогите ни, съвсем безчувствен се показва към преживените от мене подвизи и сълзите на майка си и на любимото му момиче. Тъй безчувствен и апатичен той продължи живота си през всичките тези следващи дни. Не каза нито дума и за брат си. Предположих, че е изплашен и прикрива какво става дълбоко в сърцето и ума му. Мина доста време – излезе нова негова книга – той остана същия, а в книгата му нито помен за някаква нова тема, за някакви нови отношения; за някакви нови трепети и вълнения. За първи път се усъмних в стойността на онова, което той представляваше. След проявената някога от него ревност, която бе засенчила нашето приятелство, сега нова сянка падна върху това приятелство. Този път по моя вина. Навярно аз бях несправедлив, като изисквах неща, които съвсем не бяха лесни. А в творчеството на Славчо десетина години по-късно се появи остротата и иронията към „добре уредения свят“, в който живеехме. Иронията, присмеха заговориха за някаква нова позиция на автора и останаха постоянна черта в творчеството и изобщо го осмислиха. Но всичко това дойде твърде късно за мене: сърцето ми беше изстинало вече за някогашното приятелство. достатъчно беше да дойдат още няколко обстоятелства, и то съвсем се затвори.